

**Αργυρώ Γκανάλη**

## **Οι προσπάθειες για την αποτροπή ρήξεων. Ο έλεγχος της διακίνησης θρησκευτικών βιβλίων από την Αγία Έδρα στη βενετική Κρήτη του 17ου αιώνα**

### **ABSTRACT**

In the 17th century, the Holy See systematized its missionary work through the establishment of the Propaganda Fide (1622) and the Tipografia Poliglotta (1626). Rome attempted the ecumenical dissemination of its preaching by thoroughly training missionaries and organizing their missions, as well as by publishing religious books in various languages, including Greek. The Orthodox element of Crete attracted its interest.

This fact caused concern in Venice, since the manifestation of doctrinal disputes constituted a potential threat to Venetian domination of the island. In the 17th century, the economic weakening of the Most Serene Republic and the loss of numerous possessions in Greek territory to the Ottomans made it imperative for Venice to maintain its authority in Crete.

This study examines state efforts to prevent the dissemination of Propaganda Fide publications in Crete in 1626, 1629 and 1632. On the basis of published and unpublished archival material, the paper looks at the establishment of networks between the provveditori generali in Crete, the metropolis and the provveditore generale of Zakynthos for monitoring the circulation of Propaganda Fide books. Furthermore, information is provided on the supervision of Latin clergy by state officials on the island, in order to investigate their involvement in the plans of the Holy See or to secure their assistance in preventing circulation of the above books.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: βενετική Κρήτη, 17ος αιώνας, Propaganda Fide, θρησκευτικά βιβλία

Τον 16ο αιώνα, η παιδεία και οι εκδόσεις αποτέλεσαν πολύτιμους αρωγούς στην προσπάθεια της Λατινικής Εκκλησίας να αποκαταστήσει το κύρος της μετά τη μεταρρυθμιστική αμφισβήτησή του, και να ενισχύσει το ιεραποστολικό έργο της για την ενσωμάτωση των ετερόδοξών της στους κόλπους της (Τσιρπανλής 1980, 27-31). Στα τέλη του ίδιου αιώνα (1576), η θέσπιση του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη απέβλεπε στην προσέλκυση μαθητών από τον ελληνικό χώρο και τη μεταστροφή τους στο λατινικό δόγμα (Φώσκολος 1971, 1-3· Τσιρπανλής 1978, 36, 42).

Παράλληλα, η Αγία Έδρα με σκοπό τη μεταλαμπάδευση της διδασκαλίας της στην Ανατολή υποστήριζε τυπογραφεία που εξέδιδαν θεολογικά έργα σε ανατολικές γλώσσες, συμπε-

ριλαμβανομένης της ελληνικής (Saltini 1860, 257-260, 263-264· Tinto 1987, 58). Το 1599, η σύσταση της *Congregazione per la promozione della Religione Cattolica in Oriente* απέβλεπε στην περαιτέρω οργάνωση των προσηλυτιστικών σχεδίων στην Ανατολή (Peri 1973, 294).

Δύο δεκαετίες αργότερα, το 1622, η ίδρυση της *Congregazione de Propaganda Fide* σηματοδότησε τη συστηματοποίηση του ιεραποστολικού έργου της Ρώμης, καθώς συνέστησε τον αρμόδιο θεσμό για την οικουμενική διάδοση του κηρύγματός της (Guilday 1921, 479-480). Το 1626, η θέσπιση της *Tirografia Poliglotta* ως εξαρτήματος της *Propaganda Fide* συγκρότησε το θεσμικό πλαίσιο για την εκδοτική παραγωγή θεολογικών έργων στα ελληνικά, τα αρμενικά, τα ιλλυρικά, τα χαλδαϊκά και τα αραβικά (Archivio Storico de Propaganda Fide [= APF], SC, Stamperia, vol. 1, φ. 5r).

Οι Ορθόδοξοι της Κρήτης συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον της Αγίας Έδρας. Το νησί, άλλωστε, συνιστούσε περιοχή με μακρά παρουσία των θεσμών της Λατινικής Εκκλησίας (Πανοπούλου 1993, 288-291· Φώσκολος 2010, 341-343· Λαμπρινός 2006, 37-38), όπου όμως το ορθόδοξο στοιχείο διαχρονικά υπερτερούσε αριθμητικά, ενώ το λατινικό μειοψηφούσε (Λαμπρινός 2006, 39-40· Λαμπρινός 2005, 295-296· Παγκράτης 2015, 105-108). Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η εξέταση των προσπαθειών της Ρώμης για τη διακίνηση των εκδόσεών της στην Κρήτη κατά την πρώτη και τη δεύτερη δεκαετία του 17ου αιώνα, καθώς και της κρατικής πολιτικής έναντί τους.

Η Βενετία, σταθερά προσανατολισμένη στην προαγωγή των συμφερόντων της, ανησυχούσε για τα σχέδια της *Propaganda Fide*. Τον 17ο αιώνα, η εξασθένιση της οικονομικής ισχύος της Πολιτείας του Αγίου Μάρκου στην ανατολική Μεσόγειο (Arbel 1998, 245· Pezzolo 2013, 258· Greene 2014, 98-99), η απώλεια πολυάριθμων κτήσεών της στον ελληνικό χώρο εξαιτίας των βενετοθωμανικών πολέμων και η συνεχής οθωμανική επεκτατικότητα καθιστούσαν ζωτική τη διασφάλιση της κυριαρχίας της στην Κρήτη (Παπαδιά-Λάλα 1993, 180-181· Τσικνάκης 2010, 38-49).

Την ίδια περίοδο, η επικουρία των ελληνορθόδοξων υπηκόων στο νησί, απόρροια της μακράς συνύπαρξής τους με το βενετικό στοιχείο (Παπαδιά-Λάλα 1993, 182-183· Παπαδάκη 2009, 229-231), κάλυπτε ένα ευρύ φάσμα από την παραχώρηση πληροφοριών στη Γαληνοτάτη για τις κινήσεις των Οθωμανών (Μπίρταχας 1998, 248) έως την οικονομική ενίσχυσή της μέσω της χορήγησης δωρεών από εύπορους αστούς (Lambrinos 2014, 60-64) και ορθόδοξα καθιδρύματα (Tea 1912-1913, 1408). Στο πλαίσιο αυτό, η εκδήλωση δογματικών ερίδων μπορούσε να ανατρέψει την κοινωνική ειρήνη, να αποστερήσει τη Βενετία από την αρωγή των Ορθοδόξων και συνακολούθως να απειλήσει την κυριαρχία της. Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις από τους γενικούς προνοητές της αναγκαιότητας διασφάλισης της γαλήνης μεταξύ των δύο δογμάτων (Tea 1912-1913, 1423· Archivio di Stato di Venezia [= ASV], *Collegio, Relazioni*, busta 80, fasc. 5, Lorenzo Contarini, provveditore generale di Candia, 18 Απριλίου 1636).

Το 1626, η *Propaganda Fide* επιδίωξε να διακινήσει στην Κρήτη μέσω του Pietro Modino, απόφοιτου του Ελληνικού Κολλεγίου, 50 τόμους στα ελληνικά και στα λατινικά, οι οποίοι πραγματεύονταν τη Σύνοδο της Φεράρας – Φλωρεντίας και περιλάμβαναν πολεμικές εναντίον του Αγίου Μάρκου του ευγενικού, πολέμιου της Συνόδου και ιδιαίτερα τιμώμενου στο νησί. Ο Modino έδωσε ορισμένα από τα βιβλία σε κάποιους μοναχούς και έναν δόκτορα ιατρικής, ενώ

παρέδωσε τα υπόλοιπα στον αρχιεπίσκοπο Luca Stella. Η αντίδραση της Πολιτείας του Αγίου Μάρκου, μετά την αποκάλυψη της μεταφοράς τους, ήταν άμεση. Κατόπιν μητροπολιτικής εντολής, ο γενικός προνοητής Francesco Morosini εξασφάλισε ότι ο αρχιεπίσκοπος δεν θα διέδιδε τα βιβλία προς αποτροπή της πρόκλησης αναστάτωσης στο ορθόδοξο στοιχείο (Tea 1912-1913, 1423-1424).

Εντούτοις, η Propaganda Fide εξακολούθησε να επιδιώκει την κυκλοφορία των εκδόσεών της στην Κρήτη. Τρία χρόνια αργότερα, την 21η Φεβρουαρίου 1629, ο γενικός προνοητής της Ζακύνθου (ASV), *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 784, επ. αρ. 46, 1 Απριλίου 1629) Giacomo Bembo (Augliera 1996, 115, 131) ενημέρωσε τον γενικό προνοητή της Κρήτης Francesco Molin για την παρουσία στη Ζάκυνθο ενός εκπροσώπου του επισκόπου Μυλοποτάμου (ASV, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 784, επ. αρ. 46, 1 Απριλίου 1629) Giovanni Aloisio Farfusola (Fedalto 1976, 154). Ο Bembo απέσπασε από τον επισκοπικό εκπρόσωπο την πληροφορία πως ο επίσκοπος έφερε από τη Ρώμη στην Κρήτη δεκαπέντε τόμους για τη Σύνοδο της Φεράρας – Φλωρεντίας. Δέκα από αυτούς έπρεπε να παραδοθούν στον αρχιεπίσκοπο Stella, ώστε να διακινηθούν στο νησί. Η Propaganda Fide επέτεινε την προσπάθειά της για τη διακίνηση των εκδόσεών της στην Κρήτη, αφού μαζί με τους δεκαπέντε τόμους, που έφερε ο επίσκοπος Farfusola, ο Molin ανέφερε στη Σύγκλητο πως επιθυμούσε επίσης τη διάδοση εκείνων που είχε μεταφέρει ο Modino.

Ο γενικός προνοητής διέταξε τον καπιτάνο της Κρήτης να καλέσει τον αρχιεπίσκοπο και τον ρέκτορα του Ρεθύμνου τον επίσκοπο, ώστε οι δύο αξιωματούχοι να διαλευκάνουν τον ρόλο των ιερωμένων στο σχέδιο της Propaganda Fide. Σύμφωνα με τις εντολές του Molin, ο καπιτάνος όφειλε να υπογραμμίσει στον αρχιεπίσκοπο Stella ότι η Πολιτεία του Αγίου Μάρκου δεν επιθυμούσε σε καμία περίπτωση τη διακίνηση των βιβλίων, να αιτηθεί την παράδοσή τους και να ζητήσει από τον αρχιεπίσκοπο να διατάξει τον επίσκοπο Μυλοποτάμου, να παραδώσει στον ρέκτορα όσα βιβλία διέθετε. Ο Francesco Molin (ASV, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 784, επ. αρ. 46, 1 Απριλίου 1629), στηριζόμενος στην κρατική πολιτική της ανάδειξης στις εκκλησιαστικές έδρες του νησιού ιερωμένων βενετικής καταγωγής ή υπηκοότητας (Λαμπρινός 2003, 165-166), όρισε ότι έπρεπε να επισημανθεί ακόμα στον αρχιεπίσκοπο ότι τόσο ο ίδιος όσο και επίσκοπος όφειλαν να συνδράμουν τη Γαληνοτάτη ως υπήκοοί της.

Ο αρχιεπίσκοπος Stella δήλωσε ότι δεν διέθετε κανένα από τα βιβλία. Αντιθέτως, όταν πληροφορήθηκε από αξιόπιστη πηγή την πρόθεση της Propaganda Fide να διακινήσει εκδόσεις της στο νησί, κάλεσε τον επίσκοπο. Ο αρχιεπίσκοπος επιθυμούσε να μάθει εάν ο επίσκοπος συμμετείχε στο σχέδιο της Propaganda Fide. Προφανώς, η άφιξή του στο νησί από τη Ρώμη προκάλεσε υποψίες στον αρχιεπίσκοπο. Ο επίσκοπος Farfusola αποκάλυψε ότι η Propaganda Fide τον διέταξε να παραδώσει από έναν τόμο στον νούντσιο στη Βενετία, τον αρχιεπίσκοπο της Κέρκυρας και τον επίσκοπο της Ζακύνθου, ενώ οι υπόλοιποι έπρεπε να διαμοιραστούν επιλεκτικά. Όμως, επειδή ανησυχούσε για τους κινδύνους του εγχειρήματος, άφησε τα βιβλία στον αδελφό του, ο οποίος διέμενε στη Ρώμη.

Οι εξηγήσεις του επισκόπου στον αρχιεπίσκοπο Stella δεν έπεισαν τον Molin. Τις υποψίες του αξιωματούχου πρέπει επιβεβαίωσε η αποκάλυψη πως τελικά ο επίσκοπος είχε μεταφέρει στο νησί ένα από τα βιβλία. Για τον λόγο αυτόν, ο γενικός προνοητής διέταξε αυτή τη φορά

τον καπιτάνο να τον εξετάσει. Ο ιερωμένος εξακολουθούσε να διατρωνώνει την αλήθεια των λεγομένων του. Προς επιβεβαίωσή τους, πρότεινε την παράδοση στον βενετό πρεσβευτή στη Ρώμη των τόμων που διέθετε ο αδερφός του εκεί, αλλά και τον έλεγχο της οικίας του ίδιου στην Κρήτη, ώστε να διαπιστωθεί ότι δεν έφερε άλλα βιβλία στο νησί πέραν του παραπάνω. Μάλιστα, κατανοώντας την αναστάτωση που προκάλεσε η μεταφορά του βιβλίου, δήλωνε πως ήταν πρόθυμος να δεχθεί οποιαδήποτε τιμωρία για την πράξη του και ζητούσε να συναντηθεί με τον Molin.

Ο γενικός προνοητής αρνήθηκε τόσο τις προτάσεις του επισκόπου Farfusola όσο και να συναντηθεί μαζί του, ενώ διέταξε τον ρέκτορα του Ρεθύμνου να τον παρακολουθεί στενά. Στο εξεταζόμενο αρχειακό υλικό, δεν μαρτυρείται η απόδοση βιβλίων από τον επίσκοπο σε πρόσωπα στο νησί ούτε ο εντοπισμός άλλων πέραν εκείνου που παραδέχθηκε πως έφερε. Ωστόσο, την 1η Απριλίου 1629, ο Molin δήλωσε στη Σύγκλητο πως γνώριζε τη συμμετοχή του επισκόπου σε ένα σημαντικό πλάνο της Ρώμης (ASV, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 784, επ. αρ. 46, 1 Απριλίου 1629). Λίγες μέρες αργότερα, την 6η Απριλίου 1629, ο γενικός προνοητής της Ζακύνθου Bembo ανέφερε στη Σύγκλητο την παράδοση στον επίσκοπο Μυλοποτάμου από τους μισσιονάριους της Propaganda Fide πολλών τόμων για τη Σύνοδο της Φεράρας – Φλωρεντίας, ώστε να διακινηθούν στην Κρήτη και ολόκληρο το Λεβάντε (Augliera 1996, 89· Fedalto 1976, 154). Οι πληροφορίες του Bembo ήταν έγκυρες. Τον Ιανουάριο του 1629 (β. έ), ο βενετός πρεσβευτής στη Ρώμη σε συζήτησή του με τον καρδινάλιο Barberino επισήμαινε τη συμβολή της Πολιτείας του Αγίου Μάρκου στην προάσπιση του λατινικού δόγματος στην Ανατολή, ενώ επέκρινε τον υπερβάλλοντα ζήλο ορισμένων παραγόντων στην Αγία Έδρα, υποστηρίζοντας πως η προσπάθεια διάδοσης των βιβλίων συνέστησε καινοτομία που μπορούσε να προκαλέσει την εκδήλωση αναταραχών από τους Ελληνορθοδόξους (ASV, *Dispacci degli Ambasciatori al Senato, Roma*, f. 99, επ. αρ. 376, 13 Ιανουαρίου 1629).

Τα επόμενα έτη, η εκδοτική παραγωγή της Ρώμης για τους Ορθοδόξους συνεχιζόταν. Μάλιστα, επεκτάθηκε στην έκδοση αναιρετικών έργων των δογματικών θέσεων του οικουμενικού πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι στην Ομολογία Πίστεώς του. Ενδεικτικά, το 1632 κυκλοφόρησε στα ελληνικά ένα από αυτά, το οποίο συνέγραψε ο Ιωάννης Ματθαίος Καρυοφύλλης από την Κρήτη (Tsirpanlis 1974, 208-216).

Τον Απρίλιο του 1632, οι μητροπολιτικές Αρχές ενημέρωσαν τον γενικό προνοητή Lorenzo Contarini για την πρόθεση της Αγίας Έδρας να διακινήσει βιβλία που έψεγαν θέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του προώθησαν καταλόγους με τους τίτλους τους. Στο πλαίσιο της πολιτικής αποφυγής της εκδήλωσης δογματικών ερίδων στο νησί, ο Contarini ζήτησε από τον βικάριο του καθεδρικού ναού του Χάνδακα και τους επικεφαλής των αυγουστιανιανών, των δομινικανών και των φραγκισκανών μοναχών να επικουρήσουν την κρατική προσπάθεια αποτροπής της διάδοσης των βιβλίων ως πιστοί βενετοί υπήκοοι. Οι παραπάνω εκκλησιαστικοί δήλωσαν ότι η Propaganda Fide προέβη σε εκδόσεις για την απόκρουση θέσεων εναντίον του λατινικού δόγματος σε έργα που κυκλοφόρησαν από το τυπογραφείο, το οποίο είχε θεσπίσει ο Κύριλλος Λούκαρις στην Κωνσταντινούπολη (ASV, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 790, επ. αρ. 45, 16 Αυγούστου 1632). Ο γενικός προνοητής ανακάλυψε τη μεταφορά τεσσάρων βιβλίων από διερχόμενους από την Κρήτη φραγκισκανούς μοναχούς. Οι τελευταίοι άφησαν

τα βιβλία, εκ των οποίων δύο περιλαμβάνονταν στους καταλόγους της μητρόπολης, στον *guardiano* της μονής του τάγματός τους (Augliera 1996, 89) στον Χάνδακα. Ο μοναχός παρέδωσε τα βιβλία ως «αφοσιωμένος υπήκοος».

Ο αξιωματούχος έκρινε ότι λόγω του έγκαιρου εντοπισμού των βιβλίων και της μη αποστολής άλλων από τη Ρώμη, ο κίνδυνος της εκδήλωσης δογματικών ερίδων απομακρύνθηκε. Εντούτοις, αιτήθηκε από τους επικεφαλής των ταγμάτων να τον ενημερώνουν για οτιδήποτε αφορούσε τις εκδόσεις της *Propaganda Fide*, αλλά και να του αποδώσουν οποιοδήποτε βιβλίο τούς προωθούσε. Παράλληλα, οι ρέκτορες σε ολόκληρο το νησί επαγρυπνούσαν για πιθανή διακίνηση βιβλίων από την *Propaganda Fide* (ASV, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 790, επ. αρ. 45, 16 Αυγούστου 1632).

Το 1636, μετά τη λήξη της θητείας του, ο Lorenzo Contarini μνημόνευε την υπόθεση στην απολογιστική έκθεσή του στο Κολλέγιο και επισήμαινε την ανάγκη διατήρησης της γαλήνης μεταξύ των Ορθοδόξων και των Λατίνων. Άλλωστε, συνέχιζε, η αφοσίωση των ελληνορθόδοξων υπηκόων στη Γαληνοτάτη ήταν ανεξάρτητη της δογματικής ετερότητάς τους (ASV, *Collegio, Relazioni*, busta 80, fasc. 5, Lorenzo Contarini, *provveditore generale di Candia*, 18 Απριλίου 1636).

Συνοψίζοντας, η Κρήτη συγκέντρωνε το ενδιαφέρον της *Propaganda Fide*. Όμως, η διάδοση των εκδόσεων της λόγω των συγκρούσεων μεταξύ του ορθόδοξου και του λατινικού στοιχείου και της συνακόλουθης κοινωνικής αναστάτωσης που μπορούσε να προκαλέσει, έπρεπε να αποτραπεί, διότι απειλούσε τη βενετική κυριαρχία. Προς αυτή την κατεύθυνση, συγκροτήθηκαν δίκτυα πληροφόρησης μεταξύ των γενικών προνοητών της Κρήτης, με τους υφιστάμενους τους αξιωματούχους στο νησί καθώς και με τον γενικό προνοητή της Ζακύνθου Giacomo Bembo, για τη μεταβίβαση κάθε πληροφορίας σχετικής με τα πλάνα της Ρώμης. Παράλληλα, οι γενικοί προνοητές είτε εξέταζαν τους λατίνους ιερωμένους, όπως στην περίπτωση του αρχιεπισκόπου Stella και του επισκόπου Μυλοποτάμου, ώστε να διαπιστώσουν την εμπλοκή τους στα σχέδια της *Propaganda Fide*, είτε εξασφάλιζαν τη βοήθειά τους, αφού τους επισήμαιναν την επικινδυνότητα ανατροπής της κοινωνικής ειρήνης, όπως στην περίπτωση του *vicario* του καθεδρικού ναού του Χάνδακα και των επικεφαλής των δομινικανών, των φραγκισκανών και των αυγουστινιανών μοναχών. Για τη Βενετία, στο πνεύμα της πάγιας προαγωγής του δημοσίου συμφέροντος, η υποχρέωση των ιερωμένων να την επικουρήσουν ως υπήκοοί της ήταν σημαντικότερη του καθήκοντός τους έναντι της Αγίας Έδρας. Τον 17ο αιώνα, ο πολιτικός ρεαλισμός της Γαληνοτάτης στο πλαίσιο της εναγώνιας προσπάθειας διατήρησης της κυριαρχίας της στην Κρήτη, έπειτα από τη συρρίκνωση της επικράτειας και της οικονομικής ισχύος της στην ανατολική Μεσόγειο, επέβαλε τον έλεγχο της διακίνησης των εκδόσεων της Ρώμης για την αποτροπή ρήξεων με τους ελληνορθόδοξους υπηκόους της στο νησί.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κ. Ε. Λαμπρινός (2006), «Η λατινική επισκοπή Μυλοποτάμου. Όψεις της εκκλησιαστικής και οικονομικής οργάνωσης (16ος αι.)», Ιωάννης Τζιφόπουλος, Ειρήνη Γαβριλάκη (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου. Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα έως σήμερα: περιβάλλον, αρχαιολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία*, τ. 6, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 37-65.
- Κ. Ε. Λαμπρινός (2003), «Η καθολική εκκλησία στο Ρέθυμνο. Μαρτυρίες των λατίνων επισκόπων (τέλη 16ου-μέσα 17ου αι.)», Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο. Πρακτικά Συμποσίου. Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, 161-209.
- Κ. Ε. Λαμπρινός (2005), «Αποσκίρτηση από το λατινικό δόγμα και αντίκτυπος στην κοινωνική θέση. Στερήσεις τίτλων βενετικής ευγένειας, Κρήτη, τέλη 16ου-17ος αι.», *Θησαυρίσματα*, τ. 35 (2005), 295-308.
- Σ. Δ. Μπίρταχας (1998), «Η δικαιοδοσία της Ιεράς Εξέτασης στους Ελληνορθόδοξους Βενετούς υπηκόους και ο Ραολο Σαργί», Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, 411-438.
- Γ. Δ. Παγκράτης (2015), *Εκκλησία και Κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους. Μαρτυρίες για τη δράση των Ιταλών Φραγκισκανών Μισσιοναρίων από τα αρχεία της Propaganda Fide*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Αγγελική Πανοπούλου (1993), «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: Διοίκηση, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, τ. 1, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 277-370.
- Ασπασία Παπαδάκη (2009), «Η συνύπαρξη δύο δογμάτων και η διαμάχη για τον ναό του Σωτήρα στην Ιεράπετρα (1626-1627)», Όλγα Γκράτζιου, Χρήστος Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης. Στη Μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 229-244.
- Αναστασία Παπαδιά-Λάλα (1993), «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά Τεκμήρια*, τ. 1, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 173-276.
- Κ. Τσιγκάκης (2010), «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1, Αθήνα, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 21-72.
- Ζ. Ν. Τσιρπανλής (1978), «Οι μαθητές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης. Στατιστικές διαπιστώσεις και γενικά συμπεράσματα», *Δωδώνη*, τ. 7 (1978), 23-42.
- Ζ. Ν. Τσιρπανλής (1980), *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700). Συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών.
- π. Μ. Φώσκολος (2010), «Η οργάνωση της καθολικής εκκλησίας», Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α', Αθήνα, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 337-356.
- π. Μ. Φώσκολος (1971), «Τα παλαιά ελληνικά βιβλία του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης. Με Συμπληρώσεις στις Βιβλιογραφίες των Ε. Legrand και Δ. Γκίνη-Β. Μέξα», *Ο Ερανιστής*, τ. 9 (1971), 1-62.
- B. Arbel (1998), «Riflessioni sul ruolo di Creta nel commercio mediterraneo del Cinquecento», Gherardo Ortalli (επιμ.), *Venezia e Creta. Atti del convegno internazionale di studi. Iraklion-Chania, 30 settembre - 5 ottobre 1997*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, 245-260.

- L. Augliera (1996), *Libri, politica e religione nel Levante del Seicento. La tipografia di Nicodemo Metaxas, primo editore di testi greci nell'Oriente ortodosso*, Βενετία, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.
- G. Fedalto (1976), *La chiesa Latina in Oriente. Hierarchia Latina Orientalis*, τ. 2, Βερόνα, Mazziana.
- Molly Greene (2014), «The Early Modern Mediterranean», Peregrine Horden, Sharon Kinoshita (επιμ.), *A Companion to Mediterranean History*, Σάσεξ, Wiley-Blackwell, 91-106.
- P. Guilday (1921), «The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1922)», *The Catholic Historical Review*, τ. 6 (1921), 478-494.
- K. E. Lambrinos (2014), «Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete: the evolution of a citizen family (sixteenth century)», *Mediterranean Historical Review*, τ. 29, τχ. 1 (2014), 57-70.
- V. Peri (1973), «Chiesa latina e Chiesa greca nell'Italia posttridentina (1564-1596)», *La chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del convegno storico interecclesiale (Bari, 30 Apr.- 4. Magg. 1969)*, Πάδοβα, Antenore, 271-469.
- L. Pezzolo (2013), «The Venetian Economy», Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, τ. 4, Λέιντεν, Βοστώνη, Brill, 255-290.
- G. E. Saltini (1860), «Della Stamperia Orientale Medicea e di Giovan Battista Raimondi: Memoria compilata sui documenti dell'Archivio Centrale Di Stato», *Archivio Storico Italiano*, τ. 12 (1860), 257-308.
- Eva Tea (1912-1913), «Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630», *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. 72, τχ. 2 (1912-1913), 1359-1433.
- A. Tinto (1987), *La Tipografia Medicea Orientale*, Λούκα, Pacini Fazzi.
- Z. Tsirpanlis (1974), «I libri greci pubblicati dalla Sacra Congregatio de Propaganda Fide (XVII sec.)», *Balkan Studies*, τ. 15 (1974), 204-224.